

UOT 7.03

BAYRAM HACIZADƏ*

AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQ MİNİATÜR RƏNGKARLIĞINDA
ERKƏN KARİKATURA

Məqalədə orta əsr Azərbaycan və Şərqi miniatür rəngkarlığında özündə grotesk, ironiya və tənqid elementləri daşıyan, incə yumorla aşılanmış miniatür nümunələri nəzərdən keçirilmişdir. Şərqi miniatür məktəbinin tanınmış simalarından olan, XV-XVI əsrlər yaşayb-yatarmış Məhəmməd Siyah Qələm, Sultan Məhəmməd, eləcə də onun tələbələri və davamçıları Sadiq bəy Əlşar, Vəlican Təbrizi, Kamal Təbrizi, Ağa Mirək, Məhəmmədi, Məhəmməd Əli və başqa rəssamların yaradıcılığında karikatura elementləri daşıyan miniatürlər təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: miniatür, karikatura, satirik rəsm, grotesk, yumor, istehza

Orta əsrlər Şərqi miniatür rəngkarlığında grotesk, ironiya, tipikləşdirmə və tənqid elementləri daşıyan, incə yumorla aşılanmış çoxlu sayda sənət əsərləri mölumdür. Şərqi insanın tənqidi fikrinin, ətrafda baş verən hadisələrə münasibət bildirmək qabiliyyətinin məhsulu olan bu nadir nümunələr müxtəlif xalqların, o cümlədən türk xalqlarının zəngin tarixi və incəsənətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Yaxın Şərqi, İran, Türkiyə, həmçinin Azərbaycan rəssamlarının hələ XIII-XVI əsrlərə aid edilən miniatürlərində satira ilə aşılanmış siyasi, sosial, mifoloji və məişət mövzulu rəsmlərə, gündəlik həyat hadisələrinə həsr olunmuş və zəngin tarixinin, mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan, tam əminliklə erkən karikatura adlandırılabilən bu nadir nümunələr hələ də ciddi şəkildə tədqiq olunmamışdır. XIX əsrin sonlarından dünya və Azərbaycan alimləri Şərqi miniatür rəngkarlığına ətraflı şəkildə araşdırmağa başlamışlar. Bu istiqamətdə B. Robinson, İ. Stçoukine, M. Svetochevski, E. Qrube, S. Velç, D. Roksburq, B. Qray və O. Qrabarn, həmçinin Azərbaycan tədqiqatçılarından A. Qaziyev, K. Kərimov, C. Həsənzadə və başqalarının çoxlu sayda elmi-nəzəri əsəri çap olunmuşdur [4; 5; 6; 8; 9; 10]. Lakin onların əsərlərində özündə grotesk, satira və karikatura elementləri daşıyan, tənqidi və ifşaedici ruhu ilə seçilən miniatürlər diqqətdən kənar qalmışdır. Satirik qrafika və karikatura sənətini araşdırmış dünya və Azərbaycan sənətinə alimlərinin tədqiqatlarında da Şərqi miniatür rəngkarlığına aid satirik rəsm rəsmlərdən, tənqid, tənə, ironiya və yumorla zəngin miniatür nümunələrindən bəhs olunmamışdır. Halbuki əsrlərin sınağından çıxmış, vacib sənət növü olduğunu sübut etmiş karikatura ciddi şəkildə araşdırılmağa, dərinlən tədqiq edilməyə ehtiyacı olan zəngin irsə malikdir.

Özündə müxtəlif mədəniyyətləri birləşdirən qədim türk xalqlarının incəsənətinə aid nümunələr kifayət qədərdir. Bu nadir nümunələr bütörsələrin "Böyük İpək Yolu" üzərində yerləşən Kızıl çəhəri yaxınlığındakı (Şərqi Türkiyə, Çin) mağaralarda görmək olar. Mağaraların divarlarında yarıblis, yarışaman, yarıcadugər kimi təsvir olunmuş əfsanəvi qəhrəmanlar, musiqiçilər, roqqaslar qədim xalqın zəngin mədəniyyətinin göstəricisidir. "Yunan-hind (Gandharan) və Sasani (İran) elementləri müşahidə olunan bu divar rəsmlərində, bir neçə rəsm istisna olmaqla, Çin təsiri, demək olar ki, hiss olunmur. Bu, sözü gedən divar rəsmlərinin daha qədim dövrə aid olduğunu sübut edir. Çinin şimal-qərbində yerləşən, III-VIII əsrlərdə Şərqi və Qərbi arasında ticarət və mədəni əlaqələr funksiyası daşımış bu əraziyə İslam dinini ərəb tacirləri gətirmişlər. İndi burada yaşayan əhəlinin, demək olar ki, hamısı müsəlmandır. Həmin ərazidə yaşayan qədim xalq özündən sonra "Kızıl" mağaralar kompleksi kimi böyük və zəngin

irsə qoymuşdur" [12].

Özündə zəngin sənətlər yaşadan Şərqi miniatür məktəbinin Şərqi Türkiyədə inkişaf etməsində türk xalqları mühüm rol oynamışlar. Məhz "Bezəklik" uyğur rəngkarlığından başlamış və tədricən inkişaf edərək təkmilləşmiş bu sənət türki miniatür məktəbinin sütunlarından biri hesab oluna bilər. Uyğur miniatür məktəbinin nümunələrindən biri kimi "Musiqiçilər" təsvirini göstərmək olar. Burada müəllif qəhrəmanların üz ifadələrini, daxili vəziyyətini, psixoloji gərginliyini yüksək pəşakarla təsvir etməyə müvəffəq olmuşdur. Keçəl, qara saqqallı, bığları qulaqlarına qədər uzanmış obrazlar tamaşaçının diqqətini dərhal özünə cəlb edir. "Bezəklik" divar rəsminin bir parçası olan bu təsvirdə məhz uyğur miniatür məktəbinə xas xüsusiyyətlər aydın hiss olunur. Qəhrəmanların dodaqlarının aşağı endirilmiş küncələri və çəpələndirilmiş bəbəkləri obrazların simalarını kədərli bir ifadə verir. Onların üz çizgilərindəki əzab, dəhşət, zövq, təəcüb və digər hisslər Böyük İpək Yolu üzərində yaşayan xalqların incəsənət nümunələrində formalaşmış və əsasən demonologiya (şeytan-iblis obrazları) ilə əlaqəli olmuşdur.

Şərqi miniatür məktəbinin tanınmış simalarından Məhəmməd Siyah Qələm (XV əsr), Sultan Məhəmməd (XVI əsr), eləcə də onun tələbələri və davamçılarından Sadiq bəy Əlşar, Vəlican Təbrizi, Kamal Təbrizi, Ağa Mirək, Məhəmmədi (XVI əsr), Məhəmməd Əli (XVII əsr) və digər rəssamların miniatürlərində grotesk, stilizasiya (gündəlik həyatda müşahidə olunan hansısa hadisənin müəyyən rəvayət və ya əfsanələrin süjetlərinə uyğunlaşdırılması), yumor, tənqid və digər bədii üsullar aydın hiss olunur. Onların ətrafda baş verən hadisələrə münasibətini, şüur və düşüncə tərzini, müşahidə qabiliyyətini özündə əks etdirən rəsmləri yüksək bədii səviyyəsi, forma orijinallığı, fərdi xüsusiyyətlərinin qabarıq və ifadəli verilməsi ilə seçilir. "Obrazların canlı və real təsvirlərinə görə idealizə olunmuş sxematik əsərlərdən fərqlənən bu nümunələrdə miniatür sənətində az təsadüf edilən karikatura elementlərindən istifadə olunmuşdur" [1, 229].

Türk xalqlarının təsviri sənətində həqiqəti anlamaq və dərk etmək, haqq dünyası, tərkidünya, suflilik kimi fəlsəfi mövzulara istər Elxanilər (Hülakü) dövrünün, istərsə də daha sonrakı – Cəlairilər dövrünün (XVI əsrin sonuna qədər) Təbriz miniatür məktəbi nümunələrində rast gəlmək olar. Bu realist, eyni zamanda özünün şərtlik və dekorativizmi ilə seçilən üslub Təbriz rəssamlarının əsərlərindəki obrazlarda aydın hiss olunur. Elxanilər dövrünün Təbriz məktəbinə aid "Budda Şeytana meyvələr təqdim edir" miniatürü bu qəbilədən olan rəsmlərdəndir. Miniatürdə oturmaş vəziyyətdə təsvir edilmiş Buddanın iri, ifadəli fiquru, demək olar ki, kompozisiyanın bütün hündürlüyünü doldurmuşdur. Rəsmi sağ tərəfində ikiqat ayılmış vəziyyətdə təsvir edilmiş şeytan isə beləli miniatürün yuxarı çərçivəsinə söykənmişdir.

Müasir İslam mədəniyyətinin fərqli olaraq, orta əsrlər dövrü müsəlman incəsənətində yad mədəniyyətlərə, qeyri-adiyyətlərə, bütün fantastik və paranormal hallara və albatə, axirət dünyasına maraq yüksək idi. Bununla bağlı olaraq axirət dünyasının demonoloji məxluq olan divlərin təsvirlərinin toplandıqı, çox nadir sənət nümunələrindən biri sayılan "Fatehin İstanbul albomu" haqqında ətraflı məlumat verilməsi məqsəduyğun olardı.

Şərqi rəngkarlığında div mövzusunda hələ islamaqədərki zərdüştlik miflərində rast gəlmək olar. Burada divlər zərdüşt ilahilərinin və ya yanilahilərin – asurların qəddar düşmənləri kimi təqdim olunmuşdur. Hind mifologiyasında isə, əksinə, divlər xeyirxah ilahilər kimi göstərilir. Müsəlman aləmində, xüsusilə də İranda divlər cəhənnəmdəki şeytanlar və iblislərə əsasiasiya olunurdu. Qədim türk xalqlarının mədəniyyətində, adət və sənətlərində div obrazlarından minilliklərlə istifadə olunmuşdur. Orta əsrlərdə – Səfəvilər dövründə bu obrazlar Təbriz rəssamlarının yaradıcılığında yenidən öz yerini tapmışdır. Şərqi miniatür məktəbinin tanınmış simalarından biri olmuş Məhəmməd Siyah Qələmin yaratdığı həmin mifik obrazlar fars rəssamlarının çəkdikləri analogi div obrazlarından tamamilə fərqlənir.

Təəssüf ki, "Fatehin İstanbul albomu"ndakı miniatürlərin müəllifi olmuş bu rəssam haqqında məlumat çox azdır. "Tarixi mənbələrdə adına rast gəlmədiyimiz Məhəmməd Siyah Qələm haqqında yeganə məlumatı bizə Topqarı muzeyində saxlanan və "Fatehin İstanbul albomu" adlandırılan rəsm kolleksiyasındakı bir neçə rəsmin üzərindəki "Ustad Məhəmməd Siyah Qələmin işi" imzası verir [11].

Məhəmməd Siyah Qələmin əsərlərini izlədikcə onun türklərin daxili dünyasını, həyata baxışlarını, fəlsəfəsini duymaq bacarığı aydın görünür və bu, onun mifoloji obrazlarla ifadə olunmuş yaradıcılığını qavramağa, dark etməyə imkan verir. Məhəmməd Siyah Qələmin "Fatehin İstanbul albomu"nda ayrı-ayrı səhifələrdə işləyib hazırladığı əsərləri yüksək rəsmətə mədəniyyəti, rəssam dast-xəti və sujet xəttinin qeyri-ədiliyi ilə yüz illər boyunca tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən. "Mübahisə edən divlər", "Yatmış kişini oğurlayan div", "Ağac mişarlayan divlər", "Ləl-cavahirat sandıqlarını oğurlayan divlər", "Əylənən divlər", "Uzunqulaq və divlər" və s. miniatürlər XV əsrin ikinci yarısı Təbriz miniatür məktəbinə aid əsərlərdir. Təbriz miniatür məktəbində bu ənənə XVI əsrin ortalarına qədər davam etmişdir.

XV əsrin əvvəlindən başlayaraq Şərq, xüsusilə də Azərbaycan miniatürlərində dərviş paltarları və papağında səyahət edən insan obrazı ən çox yayılmış obrazlardan biri hesab edilir. O ya qayanın öndündə oturmuş, ya əsaya söykənmiş, ya yol boyunca hərəkət edən, ya da ağacın altında otuaraq özünə qapılmış (meditasiya zamanı) vəziyyətdə təsvir olunurdu. Tamaşaçıda təbəssüm doğura bilən, incə yumurla aşılannmış belə rəsmlərdə əsasən sufilər, dərvişlər, eləcə də gündəlik işləri ilə məşğul olan insanları görmək olar. Maraqlıdır ki, gözəl və ideal formalarda təsvir olunmuş gənc kişi və qadın rəsmlərində fərqli olaraq, sufi və dərviş təsvirləri daha real və həyatidir. Canlı obrazlara daha çox bənzəyən və qəhrəmanlar, ola bilər ki, heyatda olduqlarından bir qədər də eybəcər, yaxud nöqsanları daha da qabardılmış şəkildə təsvir olunurdu. Rəssamlar sufi və dərvişləri adətən saqqallı, üzü tüklü, sıx, qara saçlarla göstərirdi, onların yorğun və əzgin üz cizgilərini bütün dəqiqliyi, incəliyi ilə işləyirdilər.

"Meditasiya" vəziyyətində olan dərviş, "Əsaya söykənən dərviş", "Ağacın altında oturan dərviş" miniatürlərində tənqid və ifşadın, sərt və kəskin satiradan, demək olar ki, əsər-olamət yoxdur. Bu miniatürlərdə rəssam öz qəhrəmanlarını incə yumurla uzun səyahətdən sonra dincələn vəziyyətdə təsvir etmişdir. Moğol rəssamı Basavanın bu ruhda işləyib hazırladığı "Səyahət edən dərviş" miniatüründə Səfəvi-Təbriz miniatür məktəbinin təsiri aydın hiss olunur. Bəzi sufilərin davranışlarını və qeyri-adi daxili dünyasını əks etdirən həmin rəsmlərdə müvəlik və əlilik istehza ilə birgə addımlayır.

Şərq miniatür nümunələrinin araşdırılması və təhlili belə fikir söyləməyə əsas verir ki, orta əsr incəsənətində yumor, satira, qrotesk və sarkazmla aşılannmış rəsmlərdə ətrafdakı hadisələrə yanaşmada ironiya və istehza mövcud idi. Orta əsr miniatürlərində özündə tənqid və təşbeh elementləri daşıyan belə rəsmləri karikatüranın ilk rüşeymləri kimi qəbul etmək olar. Bu miniatürlər arasında incə yumurla aşılannmış möişət mövzulu rəsmlər, gündəlik həyat hadisələrinə, əfsanə və rəvayətlərə çəkilmiş təsvirlər, tamaşaçıda təbəssüm doğuran müxtəlif obrazlar, həmçinin ciddi ictimai-siyasi yük daşıyan siyasi və sosial satira diqqət çəkir.

Siyasi satiranın, daha dəqiq, siyasi karikatüranın ən parlaq nümunələrindən olan miniatürlərin birində Məhəmməd Şeybaninin qardaşı oğlu – özök hakimi Ubeyd xan təsvir olunmuşdur. Məlumdur ki, özök hakimi Ubeyd xan şah Təhmasiblə apardığı müharibədə məğlub olduqdan sonra hərbi əməliyyatlardan imtina etmiş və rəqibi ilə müharibəni digər müstəvidə aparmağa qərar vermişdir. Bu gün soyuq müharibə və ya ideoloji müharibə adlandırılan bütün həmin müharibədə bütün vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Ubeyd xan böyük hörmət və nüfuz sahibi idi və onun nüfuzu ilə hesablaşmaq lazım idi. Əlbəttə, ona qalib gəlmək o qədər də asan deyildi. Lakin şah Təhmasibin yüksək təhsili, dərin zəkası ona döyişdə Ubeyd xan üzərində də

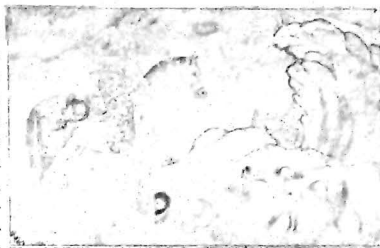
qələbə qazanmağa imkan verdi.

1534-cü ildə Şah Təhmasib tövbə etdikdən sonra öz dövlətində şərabdan istifadəni, musiqini və kef məclislərini qadağan etdi. Lakin Şeybaninin paytaxtı Səmərqənddə şərab, musiqi, eləcə də müxtəlif kef məclisləri və əyləncələr hələ də davam edirdi. Bu isə Səfəvi sarayında qmaqla qarşılanı, müxtəlif lətifələrin, satirik məzmunlu şeir və rəsmlərin mövzusunə çevrilirdi. Ağa Mirokin müəllifi olduğu, bu gün siyasi karikatura və ya ünvanlı karikatura adlandırılan belə rəsmlərin birində Ubeyd xan öz qızıl taxtında qoltuğunda şərab dolu qrafın, əlində milli alətdə musiqi ifa edən vəziyyətdə təsvir olunmuşdur. Ayağını ayağının üstündən asırmış xamm gözələrinin şərabdan xumarlanması onun əhli-kef olmasını göstərir. Rəsmin mənası sadə və aydındır: Ubeyd xanın içki düşkünlüyü, musiqi və kef məclislərində iştirakı tənqid hədəfi seçilmişdir. İslam qaydalarına zidd yaşamaq təzə keçirən belə bir xanın müsləman dövlətinin hakimi və iman lideri adını daşımağa layiq olmamasını rəssam karikatüraya xas formada təqdim etmişdir (şəkil 1).

Ciddi siyasi yük daşıyan belə satirik rəsmlərə bir çox hakimlərin saraylarında rast gəlmək olardı: "Təsədüfi deyildir ki, karikatüranın inkişafına təkan verməmiş amillər sırasında əsasən üsyanlar, inqilablar, cəmiyyətdə, xalq arasında mövcud narazılıqlar, çəkişmələr, ziddiyyətlər və əlbəttə, müharibələr göstərilir. Hər bir karikatura yarandığı tarixi-siyasi şəraitə, cəmiyyəti əks etdirir. Dövrün sosial vəziyyətinin ayrınsı olan karikatura, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əsasən müharibələr zamanı daha çox populyarlıq qazanır və bir sənət növü olaraq inkişaf edir" [2,9]. Belə əsərlər Səfəvilərlə Osmanlılar arasında gedən müharibə zamanı da yaranırdı. XVI əsrin sonlarından Topqarıda, Osmanlı sultanlarının sarayında uzun illər toplanmış, özündə müxtəlif ictimai-siyasi hadisələri əks etdirən çoxlu sayda miniatürlər qorunub saxlanı. Bu miniatürlər sırasında Osmanlılarla Səfəvilər arasındakı gərgin siyasi münasibətlər, müharibələr və çəkişmələrin təsvir olunduğu rəsmlər, onların bir-birinə ünvanladığıları məzəmmət, qınaq, tənə və tənqidin əks olunduğu nümunələr də az deyildir.

Osmanlı və Səfəvilər arasındakı münasibəti əks etdirən "Tanınmış türk" miniatüründə böyük türk çalmasında saqqallı şişman bir kişi təsvir olunmuşdur. Qara tuşla çəkilmiş bu əsər bir qədər çəhrayı tonla, qızılı rənglə və ağ boya ilə işlənilib hazırlanmışdır. Güllünc formada, bədəninin mütənənasibliyi pozulmuş şəkildə təsvir olunmuş türkün ədalət duruşunu, qabağa çıxması yekə qarnını, çalmasının açıq-aydın şifirdilmiş bədən ölçülərini, eləcə də hiyləgər təbəssümünü və üz cizgilərini rəssam çox incəliklə işləmişdir. Səfəvi rəssamlarının işləyib hazırladığıları bu rəsm III Sultan Muradın saray rəssamlarının Səfəvi ağalarını qızılbaş çalmasında, özlərinin güclü idarə edən yöndəmsiz, kök və güllünc görkəmdə təsvir etdikləri şəkillərə bir cavab idi [7,232]. Təbriz və Osmanlı rəssamlarının həmin rəsmləri arasında sosial satira adlandırılan bəzi, ictimai yük daşıyan nümunələr kifayət qədərdir. İki dövlət arasında gedən müharibəni nəzərə alsaq və bu rəsmləri hər bə dövründə çəkilmiş, ideoloji məzmun daşıyan satirik əsər kimi qəbul etsək, o zaman onları təbliğat xarakterli siyasi karikatura da adlandırmaq olar. Bu miniatürləri Səfəvilər ilə Osmanlıların arasında gedən bir yarış, atışma və ya duel də adlandırılır.

J.Partonun "Karikatura və satirik qrafikanın digər növləri: müxtəlif zamanlarda və məkanlarda" kitabında karikatura belə xarakterizə edilir: "Karikatura incəsənətin elə növlərindəndir ki, o ancaq öz dövrü və yarandığı məkan üçün aktualdır. Öz dövrü üçün çəkilmiş,

Şəkil 1

Şəkil 2

ustası Vəlican Təbrizinin "Şah və şikayətçi" miniaturünü xüsusi qeyd etmək lazımdır. Özündə sosial məzmun, tənqid və tənə elementləri daşıyan bu əsərdə müəllif karikatura elementindən məharətlə istifadə edərək konkret bir hadisəyə öz münasibətini bildirməyə müvəffəq olmuşdur. O, hər iki qəhrəmanın – şahın və şikayətçinin fərqli sosial statusunu qabardaraq, həmin fərqi onların libasında, atlarının ölçülərində, hətta personajların duruş və maneralarında da göstərmişdir. Bu fərqli cəhətləri, müqayisəli yanaşmanı qəhrəmanların əl-qol hərəkətlərində, manera və jestlərində, həmçinin üz cizgilərində görmək olar (şək.2).

Azərbaycan və Şərqi miniaturlərdə gündəlik həyat problemlərinə həsr olunmuş, duzlu satira və yumorla aşılanmış nümunələrdə şəhər əhvali-ruhiyyə aydın hiss olunur. Lətifə xarakterli belə miniaturlər hətta bugünkü müasir tamaşaçıda da təbəssüm doğurur, onu düşündürür. Rəssamlar öz personajlarını sərxoş vəziyyətdə, sorab və musiqi məclislərində, kef və əyləncələr zamanı göstərmək fərsətini qaçırmırdılar. Onların əsərlərində əsas "qəhrəman"ları sərxoş sevgililər, aşıq-məşuqlar, evli cütlüklər və saray əyanlarının şəxsi və intim həyatı, eləcə də inriqalarla, duzlu lətifələrlə dolu məişət hadisələri idi.

Təbriz rəssamlığının tanınmış nümayəndələrindən biri olmuş ustad Sultan Məhəmmədin "Meyxanada" miniaturündə içki məclisində əylənən, kef edən insanlar təsvir olunmuşdur. Qrotesk formalardan məharətlə istifadə etmiş rəssam birinci planda sərxoş, özlərini idarə edə bilməyən, gülünc vəziyyətə düşmüş personajları, ikinci planda isə damda "sufi şərabı" qəbul edən mələkləri təsvir etmişdir. Belə ikimənalılıq, müqayisəli yanaşma miniaturü yalnız adı məişət satirası yox, eyni zamanda ruhan mistik bir yüksəliş səhnəsi kimi şərh etməyə imkan verir (şək.3).

Orta Şərqi miniaturlərində kef, əyləncə, erotik xarakterli, bəzi hallarda isə adəb qarçivəsindən kənara çıxan rəsmlər mövzu müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Şərqi miniaturlərində tez-tez müşahidə edilən erotik xarakterli rəsmlərdə əsasən qəhrəmanların sərxoş vəziyyəti, yaşlı kişilərin özündən çox cavan və gözəl

Şəkil 3

qızlarla, eləcə də gənc oğlanlarla yaşadıkları eşq macəraları əks olunur. Gözəlliklə çirkinliyin, cavanlıqla qocalığın qarşı-qarşıya qoyulduğu bu miniaturlərdə istehza və sarkazm acı gülüşlə müşayiət olunur. "Aşiq qocanın xəyanətinin cəzası" miniaturündə gənc oğlan ona aşiq olmuş və s. belə miniaturlərdə də bu mövzu bütün çılpaqlığı ilə açılmışdır.

Bu nadir nümunələrin tədqiqi türk xalqlarının karikatura tarixinin dərin köklərə malik olduğunu göstərir. Onların sırasında Məhəmməd Əlinin işləyib hazırladığı "Ayın çapan meymun", naməlum müəlliflərin çəkdiyi "Qoyunu çapan meymun", "Şiri çapan meymun", "Şirə sataşan meymunlar" kimi əsərlərin bədi əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Yüksək peşəkarlıqla işlənmiş bu əsərlərdə müəlliflər öz fikirlərini çatdırmaq üçün "Ezop dili"ndən məharətlə istifadə etmiş, dövrü üçün aktual olan məişət və sosial problemləri işıqlandırmışlar. Öz fikrini, müxtəlif hadisələrə münasibətini rahat şəkildə, daha dəqiq desək, cəzalanmadan bildirmək üçün rəssamlar "Ezop dili"nə müraciət edir, müxtəlif quş, heyvan obrazlarından məharətlə istifadə edirdilər. Çox güman ki, onlar gündəlik həyatda müşahidə etdikləri yaltaqlıq, insan hərisliyi, qabalıq, qorxaqlıq, hiyləgərlik kimi insana baş uralığı göstərməyən xüsusiyyətləri heyvanların simasında təsvir edir, hər heyvanın xüsusiyyətinə uyğun bir səhnə yaradırdılar (şək.4).

Bu əsərlərdə yumorla aşılanmış məişət məzmunlu rəsmlərdən yüksək vəzifəli əyanların satirik obrazlarını təsvir edən, ciddi fəlsəfi mənə və ictimai-siyasi yük daşıyan karikatura səviyyəsinə yüksəlmiş prosesini izləmək olar. Bu nadir nümunələr satirik rəsmnin və karikaturanın etnik-tarixi və üslub təməllərini göstərməyə, onların mahiyyətinə, sujet xəttinə, mövzusunun seçilməsinə, həmçinin bədi həllinə daha dərinləndirən nüfuz etməyə imkan verir və əlbəttə, karikaturanın bir sənət növü kimi əhəmiyyəti və vacibliyini sübut edir.

Şəkil 4

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası. X cildə, V cild. Bakı, Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının redaksiyası, 1981, 592 s.
2. Hacızadə B. Karikatura sənətinin formalaşma tarixi. Bakı, Səda, 2011, 216 s.
3. Parton J. Caricature and other comical art. New York, Harper and Brothers, Publishers, 1877, 340 p.
4. Roxburgh D.J. The Persian album, 1400-1600: From dispersal to collection. New Haven, Yale University Press, 2005, 245 p.
5. Swetochovski M. Persian drawing in the Metropolitan Museum of Art. New-York, 1989, 320 p.
6. Welch S.A. King's Book of Kings. London, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1972, 59 p.
7. Адамова А.Т. Персидская живопись и рисунок XV-XIX веков в собрании Эрмитажа. Санкт-Петербург, АО Славия, 1996, 375 с.
8. Казиев А.Ю. Об искусстве азербайджанской миниатюры конца XVI и начала XVII веков. - В сб. Искусство Азербайджана, вып. X, Баку, 1964, 131 с.
9. Казиев А.Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII-XVII веков. Москва, Искусство, 1977, 259 с.

10. Керимов К. Дж. Роль Тебризской школы в развитии миниатюрной живописи в Квине. - В сб. Искусство и археология Ирана. Москва, Искусство, 1971, 172 с.
11. https://az.wikipedia.org/wiki/Məhəmməd_Siyah_Qələm
12. <http://www.epochtimes.ru/kizil-buddijskij-peshhernyj-kompleks-na-velikom-shyolkovom-puti-v-kitae-99009240/>

**Azərbaycan İncəsənət Universiteti
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: azercatoon@gmail.com*

Bayram Hajizadeh

EARLY CARICATURE IN AZERBAIJANI AND EASTERN MINIATURE PAINTING

The article deals with miniature samples engrafted with subtle humour, carrying the elements of grotesque, irony and criticism in medieval Azerbaijan and Eastern miniature paintings. The miniatures carrying caricature elements and observed in the creativity of Muhammad Siyah Qalam, Sultan Muhammad, one of the well-known figures of the Eastern miniature school of the 15-16th centuries, as well as of his students and successors Sadig bay Afshar, Valijan Tabrizi, Kamal Tabrizi, Agha Mirak, Muhammadi, Muhammed Ali and others also have been analysed in the article.

Keywords: *miniature, caricature, satirical painting, grotesque, humour, irony.*

Байрам Гаджизаде

РАННЯЯ КАРИКАТУРА В МИНИАТЮРНОЙ ЖИВОПИСИ АЗЕРБАЙДЖАНА И ВОСТОКА

В статье рассмотрены миниатюры из средневековой миниатюрной живописи Азербайджана и Востока, содержащие гротеск, юмор и элементы карикатуры. Проанализированы миниатюры, отображающие традиции и обычаи, образ жизни, быт и культуру тюркских народов, пропитанные иронией, упреком, и сарказмом, а некоторые из них содержат критику, серьезную сатиру с политическим подтекстом. Рассмотрены миниатюры с элементами карикатуры, известных мастеров восточной миниатюрной школы XV-XVI века - Мухаммеда Сияха Калама, Султана Мухаммеда, а также его последователей Садига бека Афшара, Велиджана Тебризи, Камала Тебризи, Ага Мирака, Мухаммеда, Мухаммеда Али и других художников.

Ключевые слова: *миниатюра, карикатура, сатирический рисунок, гротеск, юмор, ирония, сарказм, критика.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Daxilolma: *İlkin variant 18.03.2019
Son variant 24.06.2019*